

МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД ВІЙНИ

MECHANISM FOR THE PROTECTION OF WAR VICTIMS

Давиденко П.О., аспірант кафедри конституційного права України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Рижкова Ю.А., студентка I курсу магістратури факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Наукова стаття присвячена висвітленню питання, що стосується характеристики рівня та механізму захисту прав людини під час збройного конфлікту, а також дослідженню особливостей правового статусу внутрішньо переміщених осіб. Авторами наведено законодавчу і нормативно-правову базу актів, на основі яких відбувається основне регулювання та захист основоположних прав людини і громадянина в умовах військового конфлікту. В науковій роботі описано підходи до тлумачення доктрини позитивних зобов'язань держави в період збройної агресії. Також надано характеристику її особливостей, визначено поняття «позитивних зобов'язань» та детально окреслено їх види. В світлі позитивних зобов'язань держави в стані війни. Проаналізовано норми міжнародного права, що стосуються виконання позитивних зобов'язань Україною та відшкодування матеріальної шкоди, навіть на тій частині своєї території, яка є тимчасово окупованою та проведено порівняння з національною судовою практикою, в якій вбачається саме процедурний підхід до виконання вказаних норм. В науковій публікації розкрито визначення поняття «внутрішньо переміщеної особи» та висвітлено позитивні зобов'язання держави у сфері регулювання та захисту прав вказаного статусу осіб з посиланням на практику ЄСПЛ. Проаналізовано Керівні принципи щодо внутрішнього переміщення 1998 р., які містять не лише зобов'язання щодо поваги (негативні зобов'язання), а й широкий спектр позитивних зобов'язань щодо захисту та забезпечення прав людини ВПО.

Ключові слова: позитивні зобов'язання, права людини, збройний конфлікт, війна, внутрішньо переміщена особа.

The scientific article is devoted to highlighting the issue related to the characteristics of the level and mechanism of human rights protection during armed conflict, as well as to the study of the peculiarities of the legal status of internally displaced persons. The authors provide the legislative and normative legal basis of the acts, on the basis of which the basic regulation and protection of the fundamental rights of a person and a citizen in the conditions of a military conflict takes place. The scientific work describes approaches to the interpretation of the doctrine of positive obligations of the state during the period of armed aggression. It also provides a description of its features, defines the concept of "positive obligations" and outlines their types in detail. In the light of the positive obligations of the state during the period of martial law, the cases of the European Court of Human Rights (hereinafter referred to as the ECHR) are cited, in which it is stated that the doctrine of positive obligations of the state serves as a necessary tool for assessing the effectiveness of its fulfillment of its constitutional obligation to approve and ensuring human rights and freedoms. The authors of the scientific work researched and provided a list of basic human rights and freedoms, which are most often subject to illegal restrictions by state bodies at the time of the state's state of war. The norms of international law related to the fulfillment of positive obligations by Ukraine and compensation for material damage, even in the part of its territory that is temporarily occupied, were analyzed and a comparison was made with the national judicial practice, in which a procedural approach to the fulfillment of the specified norms is seen. The scientific publication reveals the definition of the concept of "internally displaced person" and highlights the positive obligations of the state in the sphere of regulation and protection of the rights of persons of this status with reference to the practice of the ECHR. The 1998 Guiding Principles on Internal Displacement are analyzed, which contain not only obligations to respect (negative obligations), but also a wide range of positive obligations to protect and ensure the human rights of IDPs.

Key words: positive obligations, human rights, armed conflict, war, internally displaced person.

Сьогоднішнє функціонування політичної системи України здійснюється в умовах воєнного конфлікту. Беззаперечно, наслідком цього постає соціальна напруженість всередині держави, що є суттєвою перешкодою у дотриманні демократичних цінностей та створює загрозу деінституціоналізації демократії. Громадяни України на окупованих територіях позбавляються захисту фундаментальних прав людини, таких як право на життя та безпеку. Через видиме погіршення соціально-економічної ситуації в країні виникають ускладнення в реалізації основоположних прав людини й на решті території України. Громадяни, рягуючись від проживання у стані окупації, змушені тимчасово переміститися на інше місце проживання в межах території України, що зумовлює все частіше виникнення випадків оформлення статусу внутрішньо переміщених осіб. Зважаючи на усі факти, виникає нагальна потреба у дослідженні питання додаткових гарантій прав людини в умовах воєнного стану та їх забезпечення, а також більш глибокого аналізу правового статусу внутрішньо переміщених осіб.

Досліджувану проблему вивчали у своїх роботах такі вітчизняні науковці, як В. А. Гапоненко, Г. О. Христова, В. В. Паламарчук, О. С. Розумовський, І. А. Войналович, М. О. Кримова, Л. В. Щетініна тощо, які розглядали питання захисту основоположних прав та свобод людини

в умовах збройних конфліктів та порушення статей Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 р., а також аналізували правовий статус вимушених переселенців як в Україні, так і зарубіжний досвід.

Збройна агресія Російської Федерації проти України розпочалась у 2014 р. На той момент Україна була не готова в повній мірі до захисту прав і свобод громадян, як з юридичної, так і з політичної точки зору. Тому важливим завданням для України постало розроблення механізму інституційного захисту прав людини та відновлення тих, що вже були порушені.

Першими були прийняті Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» № 1207-VII від 15.04.2014 р. та Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» № 1706-VII від 20.10.2014 р., які поклали початок становленню дієвого механізму захисту цих категорій осіб.

Також з метою конкретизації дій держави у сфері захисту внутрішньо переміщених осіб було прийнято велику кількість підзаконних нормативно-правових актів, наприклад: Порядок оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від

1 жовтня 2014 р. № 509, Постанову Кабінету Міністрів України № 505 від 01.10.2014 р. «Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг (зараз замінено на Постанову Кабінету Міністрів України № 332 від 20 березня 2022 р.) та інші акти.

Також одним із наступних кроків установлення механізму захисту та реалізації прав людини було створення 20 квітня 2016 р. Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, яке приведено до роботи Положенням про Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 376 від 08.06.2016 р. [1]. В червні 2022 р. в межах вказаного міністерства Урядом була створена посада Уповноваженого з питань внутрішньо переміщених осіб, яка вже в липні поточного року почала функціонувати. Уповноважений з питань внутрішньо переміщених осіб – ключова посадова особа в державі, яка захищає права переміщених громадян.

Важливим механізмом захисту прав та свобод людини та допомога при отриманні статусу ВПО є процес «децентралізації» вказаних питань. Тобто, якщо раніше питання посвідчення особи чи її спеціального статусу вирішувалися центральними органами виконавчої влади, що реалізують державну політику в відповідних сферах або ж місцевими державними адміністраціями, то наразі ж оформлення багатьох документів, що стосуються правового статусу громадян покладається на місцеві органи, що значно полегшує роботу як державним органам, так і прикордонне отримання необхідної допомоги та інших гарантій прав людини.

Станом на 2022 рік, Постановою Верховної Ради України № 2226-IX від 21.04.2022 р. прийнято в цілому проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо уточнення повноважень суб'єктів забезпечення цивільного захисту та імплементації норм міжнародного гуманітарного права у сфері цивільного захисту № 7255.

Цей закон інтегрує в українське законодавство положення Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року та Додаткові протоколи до неї, ратифіковані Верховною Радою України. Додатково він врегулює існуючі механізми захисту цивільного населення і територій в умовах відсічі та стримування військової агресії Російської Федерації. Також закон деталізує повноваження органів місцевого самоврядування у сфері цивільного захисту в особливий період та з врахуванням змін, що відбулися в державі у зв'язку із децентралізацією влади.

Таким чином, порівнюючи досвід України у забезпеченні та реалізації основоположних прав та свобод людини в умовах збройного конфлікту з початку 2014 р. та до теперішнього часу, то беззаперечно спостерігається неабиякий прогрес. Розширюється законодавча база, триває процес «децентралізації» питань, пов'язаних з оформленням правового статусу осіб.

Варто наголосити на тому, що доктрина позитивних зобов'язань держави посідає важливе місце у конституційній доктрині України. Основною характеристикою позитивних зобов'язань те, що вони вимагають від держави гарантувати використання людиною своїх прав і свобод, а точніше – жити прийнятних (розумних) та належних заходів для забезпечення та захисту основоположних прав у кожному конкретному випадку [2, с. 7].

Позитивні зобов'язання держави слід характеризувати, виходячи з їх видів. Зокрема, такі зобов'язання поділяються на зобов'язання сутнісного та процедурного характеру, де перші – це основні заходи, які є необхідними з боку держави для повної реалізації фундаментальних прав людини, а другі – це встановлені державою саме внутрішні

процедури, які спрямовуються для гарантування та забезпечення більш ефективного захисту громадян [3, с. 250].

Потенціал доктрини позитивних зобов'язань держави було суттєво зміцнено через її застосування до питань захисту прав та основоположних свобод людини не лише в мирний час, але й в період збройних конфліктів. Так, стандарти, що були вироблені Європейським Судом з прав людини (далі – ЄСПЛ) для розгляду справ, що пов'язані із наслідками військових дій чи втратою держави контролю над частиною своєї території, тепер враховуються ним і при вирішенні справ, що стосуються як конфлікту на Донбасі та порушення прав людини в Криму, так і воєнного конфлікту, що пов'язаний зі збройною агресією Російської Федерації проти України [4, с. 55].

Досить влучно Христова Г. О. виділяє два види позитивних зобов'язань держави в умовах збройного протистояння – в умовах тимчасової втрати контролю над частиною своєї території та ті, що пов'язані з наслідками збройного конфлікту в межах її фактичного територіального контролю [4, с. 58].

Аналізуючи перший вид позитивних зобов'язань, варто вказати на те, що ЄСПЛ неодноразово у своїх рішеннях вказував на той факт, що навіть в умовах обмеженого контролю держави частини своєї території вона все одно повинна вживати усіх необхідних заходів, які все ще їй доступні, для реалізації, дотримання та захисту прав людини. Зокрема, у «придністровській» справі «Iascu and Others v. Moldova and Russia» ЄСПЛ постановив, що навіть наявність ефективного контролю Російської Федерації над Придністровською Молдавською Республікою, який був однозначно визнаний Судом через триваючу військову, економічну та політичну підтримку ПМР, Молдова не звільняється від виконання своїх позитивних зобов'язань за Конвенцією та Протоколами до неї [5].

Характеризуючи ж другий вид позитивних зобов'язань, можна виділити їх певні категорії. По-перше, держава повинна вжити заходів для планування та контролю операцій, які включають застосування сили, що призводить до летальних наслідків, захист осіб від наслідків військових дій, що включає захист населення від вибухонебезпечних залишків війн тощо. У справі *McCann and Others v. the United Kingdom*, формується усталений принцип, за яким державні органи зобов'язані планувати операції, пов'язані із застосуванням сили, таким чином, щоб «мінімізувати ризик як для життя осіб, проти яких спрямована операція, так і цивільного населення, а також застосування летальної сили» [6]. По-друге, держава зобов'язана відповідати за долі людей під час збройних конфліктів, в тому числі й обов'язок нести відповідальність за долю зниклих осіб [7, с. 170]. По-третє, держава зобов'язана приділяти значну увагу особам, що перебувають у статусі внутрішньо переміщених. Основоположні вимоги щодо поваги та захисту прав ВПО у межах європейського правопорядку викладені у Рекомендації Rec (2006) 6 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо внутрішньо переміщених осіб, схваленої 5 квітня 2006 р., а також у відповідних рішеннях Суду [8, с. 172].

Таким чином, розвинута ЄСПЛ та визнана іншими міжнародними правозахисними установами доктрина позитивних зобов'язань держави слугує необхідним інструментом оцінки ефективності виконання нею свого конституційного обов'язку щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини. Розглянуті вище види позитивних зобов'язань дають змогу дійти висновку, що необхідність їх виконання залежать від кожної конкретної ситуації та супроводжуються положеннями з практики ЄСПЛ.

Від початку збройної агресії Росії проти України в 2014 р., конституційний лад на окупованій території України припинив своє існування, що стало наслідком породження проблем із захистом основоположних прав і свобод громадян на тій частині держави.

За період повномасштабного збройного протистояння, яке відбулося у 2022 р. близько 20% території України перебувало або й досі знаходяться під російською окупацією. За висновками міжнародних експертів, визначальними ознаками неналежного забезпечення конституційних прав та свобод громадян України на непідконтрольній території є порушення таких основоположних прав, як право на вільне пересування, на свободу світогляду та віросповідання, на мирні зібрання та свободу об'єднання, економічні та соціальні права, право на житло, землю та власність, а також право на охорону здоров'я [9, с. 48].

Навіть в умовах збройного конфлікту держава, частину території якої окуповано, має дотримуватися всіх міжнародних норм та правил для того, щоб продовжувати підтримувати та захищати основоположні права та свободи власних громадян, які залишаються на непідконтрольній Україні території, в тому числі й організувати матеріальне відшкодування наслідків такої окупації.

Однак національна судова практика суперечна цим засадам. У провадженні Верховного Суду знаходилась справа № 242/1186/18 по якій позивач стверджував, що вже з огляду на сам факт руйнування її майна на підконтрольній Україні території внаслідок терористичного акту Держава Україна зобов'язана відшкодувати шкоду в розмірі реальної вартості такого майна. На це Верховний Суд зауважив, що суди попередніх інстанцій не встановили, що руйнування майна позивача відбулося саме внаслідок дій Держави України, тому справа не стосується права на відшкодування майнової шкоди, завданої саме відповідачем. Жодного причинно-наслідкового зв'язку між проведенням силами Держави України АТО та руйнування майна позивача суди не встановлювали. Якщо ж позивач вважає, що руйнування її майна відбулось внаслідок діяння Російської Федерації, то за це не може бути відповідальною Україна. Відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації держави Україна, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, у повному обсязі покладається на РФ як на державу, що здійснює окупацію [10].

У справі № 308/9708/19 Верховний Суд також встановив, що у зв'язку з розв'язаною Російською Федерацією військовою агресією, 24.02.2022 р. Україна розірвала з агресором дипломатичні відносини, що унеможливило з цієї дати направлення до посольства Російської Федерації в Україні запитів і листів з огляду на припинення його роботи на території України. Вказана обставина, на думку Верховного Суду, звільняє від обов'язку направлення до посольства Російської Федерації в Україні запитів щодо її згоди бути відповідачем у справах про відшкодування збитків у зв'язку із вчиненням збройної агресії та ігноруванням нею суверенітету й територіальної цілісності України.

Наведена постанова Верховного Суду від 14.04.2022 р. у справі № 308/9708/19 фактично відкриває шлях для розгляду справ про відшкодування збитків, завданих збройною агресією Російської Федерації на території України за позовами суб'єктів господарювання та суб'єктів цивільних правовідносин, які є потерпілими від цієї агресії, у господарських і загальних судах України, при цьому значно спрощує саму процедуру розгляду таких справ національними судами, оскільки звільняє суди від обов'язку отримання дозволу Російської Федерації бути відповідачем у цих справах, через можливість ігнорування її судового імунітету та відсутність потреби направлення державі-агресору викликів до суду з повідомленням про час і місце розгляду справ. Таким чином, можна стверджувати, що постановою ВС від 14.04.2022 р. створено механізм захисту прав осіб, які зазнали збитків від воєнної агресії Російської Федерації, в національних судах України, з метою виконання Україною позитивного обов'язку щодо захисту та забезпечення прав своїх громадян [11, с. 50-53, 56].

Однак на сьогодні залишається невирішеною проблема реального виконання судових рішень у таких справах з огляду на наступне: статтею 53 Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах, учасниками якої є Україна і Російська Федерація, передбачено, що клопотання про дозвіл примусового виконання рішення направляється в компетентний суд Договірної Сторони, де рішення підлягає виконанню. Воно може бути подано й у суд, що виніс рішення у справі в першій інстанції. Цей суд надсилає клопотання судові, компетентному винести рішення по клопотанню [12].

З огляду на це в Україні немає ефективного засобу реституції або компенсації за втрачене, пошкоджене або зруйноване майно внаслідок бойових дій на підконтрольній та непідконтрольній уряду території. Тому для постраждалих залишається тільки варіант звернення до суду. Однак рішення судів України про відшкодування збитків, що будуть ухвалені проти Російської Федерації, можуть бути виконані на території держави-агресора лише в разі надання дозволу на примусове виконання компетентним органом Російської Федерації. Зрозуміло, що такий дозвіл ніколи не буде наданий, що унеможливить виконання рішень судів України на території Російської Федерації.

У механізмі захисту постраждалих від війни виділяється інститут захисту внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО). Регламентация цього інституту бере початок від документу під назвою «Підбір та аналіз правових норм» за авторством спеціального представника Генерального секретаря ООН. Цей документ було подано до Комісії з прав людини Представником Генерального секретаря у 1996 р. У даному документі розглянуті міжнародні норми з прав людини, положення гуманітарного права та аналогічні правові норми про біженців, підсумком чого стає висновок про те, що хоча правові норми і охоплюють багато питань стосовно ВПО, наявні важливі сфери, які не забезпечують адекватної основи для надання цим особам захисту та допомоги [13, с. 433].

На підставі вищезазначеного документу було створено Керівні принципи з питань про переміщення осіб всередині країни (Guiding Principles on Internal Displacement) 1998 р., якими визначено, що внутрішньо переміщеними особами є особи або групи осіб, яких змусили рятуватися втечею або залишити свої домівки чи місця звичайного проживання в результаті або з метою уникнути наслідків воєнного конфлікту, масового насильства, порушень прав людини, стихійного чи викликаного людською діяльністю лиха зокрема, й які не перетинали міжнародно-визначених державних кордонів [14]. У цілому, стандарти поваги та захисту прав людини ВПО, акумульовані у Керівних принципах щодо внутрішнього переміщення.

Якщо аналізувати зобов'язання держави у справах ВПО, то вони можуть мати як негативний характер, передусім утриматися від будь-якої дискримінації щодо вимушених переселенців, однак, здебільшого, вони мають характер саме позитивних зобов'язань, адже вимагають від держави вчинення комплексу заходів, спрямованих на захист та забезпечення основоположних прав вимушених переселенців.

Причому до позитивних зобов'язань щодо вимушених переселенців належать зобов'язання розслідувати і карати винних осіб, дії яких призвели до вимушеного переселення, не лише як процедурне зобов'язання в рамках права на життя, а й як засіб для забезпечення безпечного повернення вимушених переселенців.

Таким чином, розглянувши вище різновиди позитивних зобов'язань держави вказують на її першочергову відповідальність за захист прав людини у ситуації збройних конфліктів та наслідків бойових дій. У той же час висвітлені зобов'язання держав були визнані ЄСПЛ, виходячи з індивідуальних обставин кожної конкретної справи. Вони не детермінують висновок Суду щодо обсягу та характеру позитивних зобов'язань України в умовах конфлікту

та його наслідків, але будуть слугувати певним орієнтиром при вирішенні ним справ. Причому оцінка Суду не буде залежною від національної позиції щодо характеру збройного конфлікту, а також визначеного українським законодавством обсягу відповідальності всіх сторін конфлікту, адже «питання про міжнародну відповідальність вирішується на базі міжнародного права».

Державний суверенітет передбачає не тільки право держави на здійснення державної влади, а й також головний обов'язок та відповідальність щодо забезпечення, захисту та підтримки свого населення без будь-якої дискримінації, в тому числі й ВПО, відповідно до міжнародного права прав людини та гуманітарного права. Західні дослідники наголошують, що суверенітет держави означає не лише суверенні права, а й «відповідальність відносно тих людей, які знаходяться на даній території. Основна відповідальність за безпеку, благополуччя та свободу людей лежить саме на державі... Жодна держава, що претендує на легітимність, не може ігнорувати обов'язок захищати всіх своїх громадян від порушення прав людини. Ефективний суверенітет передбачає наявність системи правопорядку, що відповідає потребам населення»; хоча ті, хто переміщується в межах своєї країни, мають право на повний захист їх прав, який гарантується населенню в цілому, переміщення призводить до особливої вразливості з боку постраждалих від нього осіб. З цією метою, а також для забезпечення того, щоб переміщені особи не були позбавлені своїх прав, держави зобов'язані передбачити спеціальні заходи захисту та допомоги ВПО, які відповідають рівню їх вразливості, з тим щоб забезпечити рівне поводження з ВПО порівняно із особами, які не зазнали вимушеного переміщення.

Втім іноді органи влади, які відповідають за захист та сприяння забезпеченню прав ВПО, не можуть або не бажають виконувати цю функцію держави, а в деяких випадках, вони можуть бути самі безпосередньо дотичні до примусового виселення цивільних осіб. У такому разі вони зобов'язані прийняти гуманітарну допомогу від міжнародних партнерів. Проте навіть тоді роль міжнародних акторів (суб'єктів) полягає у підсиленні, а не підміні національної відповідальності. Це передбачає заохочення держав та їх органів влади виконувати свої обов'язки щодо захисту за міжнародним правом і підтримку розвитку національного та місцевого потенціалу для їх виконання.

Держава, її органи та установи несуть відповідальність за повагу та забезпечення поваги (англ. to respect

and ensure respect) до їх зобов'язань стосовно прав людини у всі часи. У період конфлікту всі його сторони, незалежно від їх правового статусу й легітимності, зобов'язані поважати та забезпечувати дотримання норм міжнародного гуманітарного права.

Таким чином, підсумовуючи усе вищевикладене можна зробити наступні висновки:

По-перше, встановлення механізму забезпечення та реалізації основоположних прав та свобод людини в умовах збройного конфлікту має неабиякий прогрес з початку 2014 р. та до теперішнього часу. Спостерігається розширення законодавчої бази, триває процес «децентралізації» питань, пов'язаних з оформленням правового статусу осіб тощо.

По-друге, розвинута ЄСПЛ та визнана іншими міжнародними правозахисними установами доктрина позитивних зобов'язань держави слугує необхідним інструментом оцінки ефективності виконання нею свого конституційного обов'язку щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини. Розглянуті в науковій роботі види таких зобов'язань дають змогу дійти висновку, що необхідність їх виконання залежать від кожної конкретної ситуації та супроводжуються положеннями з практики ЄСПЛ.

По-третє, в умовах збройного конфлікту держава, частину території якої окуповано, має дотримуватися всіх міжнародних норм та правил для того, щоб продовжувати підтримувати та захищати основоположні права та свободи власних громадян, які залишаються на непідконтрольній Україні території, в тому числі й організувати матеріальне відшкодування наслідків такої окупації. Але досить часто вказані положення мають розбіжності з національною судовою практикою, що свідчить про відсутність в українському законодавстві адекватного та ефективного засобу регулювання даних питань.

По-четверте, досить важливим питанням сьогодення є правове забезпечення, реалізація та захист прав ВПО. Спираючись на практику національних судів та ЄСПЛ, вбачається ряд позитивних зобов'язань держави, які повинні виконуватися для того, аби права та свободи вказаної категорії осіб були дотримані в повній мірі та не піддавалися свавільному обмеженню з боку органів державної влади.

Таким чином, навіть, незважаючи на те, що наразі спостерігається певний позитивний розвиток як законодавства, так і його реалізації з боку державних органів в питанні захисту та реалізації прав ВПО, ці процеси потребують більшої деталізації та структуризації в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

- Деякі питання Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій: Постанова Кабінету Міністрів України від 8 червня 2016 р. № 376 / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2016-n#Text> (дата звернення: 14.11.2022).
- Akandji-Kombe Jean-Francois. Positive obligations under the European Convention on Human Rights. Council of Europe: Human rights handbooks, No. 7. Belgium, 2007. 68 p.
- Бадида А. Ю., Лемак В. В. Позитивні зобов'язання держави в контексті розуміння прав людини. *Публічне право: науково-практичний юридичний журнал*. 2017. № 2 (26). С. 245–253.
- Христова Г. О. Про позитивні зобов'язання держави в умовах збройного конфлікту та тимчасової втрати контролю над частиною своєї території. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 2 (89). С. 54–67.
- Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia: Case of European Court of Human Rights № 48787/99 from 8 July 2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-4244> (дата звернення: 17.11.2022).
- McCann and Others v. the United Kingdom: Case of European Court of Human Rights №18984/91 from 27 September 1995. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57943> (дата звернення: 17.11.2022).
- Krähenmann S. Positive obligations in human rights law during armed conflicts // *Research Handbook on Human Rights and Humanitarian Law* / Edited by Kolb R., Gaggioli G. Cheltenham: Edward Elgar Pub., 2013. P. 170–187.
- Mooney E., Gerasymenko Y., Morkova O. et al. Enhancing the National Legal Framework in Ukraine for Protecting the Human Rights of Internally Displaced Persons / Ed. by A. Vykhrest, G. Khrystova and T. Kristofori. Kyiv: K. I. C., 2016. 211 p.
- Паламарчук В. В. Проблеми захисту конституційних прав і свобод громадян України під час врегулювання збройного конфлікту на Донбасі. *Права людини в Україні: минуле, сьогодення, майбутнє: тези доп. учасників Всеукр. наук.-практ. конф.* 2021. 10 грудня. С. 48-52.
- Рішення Верховного Суду у справі № 242/1186/18 від 27.10.2022 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106964504> (дата звернення: 05.12.2022).
- Коверзнев В.О., Пономарьов С. П. Правові механізми відшкодування збитків, завданих мілітарним впливом економіці України. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право*. 2022. № 2 (16). С. 50–66.
- Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22.01.1993: ратифіковано із застереженнями Законом України від 10.11.1994 № 240/94-ВР // База даних «*Законодавство України*». URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_009#Text (дата звернення 08.12.2022).

13. Коляр О. І. Внутрішньо переміщені особи: міжнародні орієнтири захисту. Ужгородський національний університет. *Порівняльно-аналітичне право* : електронне наукове видання. 2015. № 4. С. 432–435. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/4_2015.pdf#page=432 (дата звернення: 05.12.2022).

14. Керівні принципи з питань внутрішнього переміщення. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IDPersons/GPUkrainian.pdf> (дата звернення: 05.12.2022).